

KUR'ÂN'DA ZANN KAVRAMI

Mustafa KARA*

Özet

Bu makalede Kur'ân'da çok anlamlı bir kelime olan *zann* kavramı araştırma konusu yapılmıştır. Araştırmada söz konusu kavrama iki açıdan yaklaşılmıştır. Bu kapsamda, *i. Zann* kavramının genellikle bilinen anlamından farklı olarak isim ve fiil formunda Kur'ân'da kazandığı değişik manalar ve bu manaların bağlam ilişkileri Kur'ân âyetleri ve bu âyetler hakkında yapılan yorum ve değerlendirmeler ışığında ortaya konulmaya çalışılmıştır. *ii. Zann* kavramının başka kavramlarla olan anlam ilişkileri üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Kur'ân, vucûh ilmi, zann, rayb.

Abstract

The Notion of Surmise (Zann) in the Quran

In this study the notion of surmise in the Quran has been treated as a subject of research. This study approaches to the subject in two terms. (i) Differently from its generally known meaning, the several meanings of the notion of surmise gained in the Quran as noun and verb forms and context relations of these meanings are tried to be presented in the light of verses of Quran and comments and evaluations of these verses. (ii) The relationship of the notion of surmise with the other notions is discussed.

Key words: Quran, discipline of "vucûh", surmise, doubt.

1. Giriş

İlettiği mesajın tamamı bireyi muhatap alan ve bu doğrultuda insanlara yol gösterici olan Kur'ân-ı Kerîm'in bünyesindeki kelimeler aslî anlamının yanı sıra birden fazla anlamı da içerebilmektedir. Yine Kur'ân'da, tek bir anlam bir kelime ile karşılanırken birden fazla kelime aynı veya benzer anlamları ihtiva edebilmektedir. Bu durum Kur'ân ilimleri arasında *Vucûh ve Nezâir* ilminin doğmasına neden olmuştur. Söz konusu alanda başta Mükâtil b. Süleymân (ö.150/767), İbn Fâris (ö.395/1004), Nisâbûrî (ö.431/1040), Dâmeğânî (ö.478/1085) ve İbnü'l-Cevzî (ö.597/1201) olmak üzere birçok İslâm âlimi önemli eserler kaleme almış-

* Dr., OMÜ Kampüs Camii İmam-Hatibi.

lardır.¹

Kur'ân terminolojisi içinde bir kavramın birden fazla anlamda kullanılmasının yani çok anlamlı olmasının – ki, Kur'ân ilimlerinde buna *Vucûh* denmektedir² - örnekleri oldukça fazladır. Bu bağlamda Arapça'da ظ ن ن kök harflerinden türetilen ظَنَّ /zann kavramı, gerek isim gerekse fiil olarak birden fazla anlam ihtiva eden kelimedir. Dolayısıyla ظَنَّ /zann kavramının genellikle bilinen anlamının dışında hangi manaları ihtiva ettiğinin belirlenmesi gerekliliği bizi *Kur'ân'da Zann Kavramı* konulu bir araştırma yapmaya yönlendirmiştir.

Bu çalışmada ظَنَّ /zann kavramının etimolojik yapısını inceledikten sonra söz konusu kavramın Kur'ân'daki değişik kullanım biçimleri, isim ve fiil formunda içerdiği farklı anlamlar ve bu anlamlara ilişkin Kur'ân âyetlerindeki örnekler üzerinde durulacaktır. Ardından ظَنَّ /zann kavramının anlam açısından ilişkili olduğu diğer kelimeler ve bunların zan kavramıyla münasebetleri açıklanacaktır.

2. Zann Kavramının Etimolojik Yapısı

Asıl anlamı fiil olarak “zannetmek, sanmak, tevehhüm etmek”; isim olarak da “zan, vehim, sanı” olan ظَنَّ /zann kelimesinin isim hali ظَنَّ /zann, çoğulu ظُنُونُ /zunûn, ism-i fâil formu da ظَانَّ /zânn, bunun da çoğulu ظَائِنٌ /zânnîn /zânnûn/zânnîn şeklindedir.³

İbn Fâris ve Halîl b. Ahmed, ظَنَّ /zann kelimesini “şüphe” olarak anlamlandırmanın yanı sıra “kesin bilgi” şeklinde de tanımlamanın mümkün olabilece-

1 *Vucûh ve Nezâir* ilmine ilişkin son zamanlarda ülkemizde yapılmış Türkçe çalışmalar da vardır. Bu doğrultuda Mehmet Okuyan'ın kaleme aldığı *Kur'ân'da Vucûh ve Nezâir* (Etüt Yayınları, Samsun 2007) adlı çalışmayı örnek vermek mümkündür.

2 Bedruddîn Muhammed b. 'Abdullâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2006, s. 81; Celaleddîn 'Abdirrahmân es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru İbni Kesîr, Beyrut 2006, c. I, s. 445. *Vucûh ve Nezâir* edebiyatına ilişkin tahlil ve değerlendirmeler için bk. Selim Türcan, “Özgün Bir Nakil Biçimi Olarak Vucûh ve Nezâir Edebiyatı”, *Hitit Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 2010, c. IX, sayı: 18, ss. 99-124.

3 Ebu'l-Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Dar Sâder, Beyrut 2003, c. IX, ss. 196-198; Ebu'l-Kâsım Huseyin b. Muhammed Râğîb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*, Mısır, ts., ss. 319-320; İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh fi'l-lüğâ ve'l-'ulûm*, Dâru'l-Hadâratî'l-'Arabiyye, Beyrut 1974, c. II, s. 68; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Mu'cemu tehzîbi'l-lüğâ*, Dâru'l-Ma'rîfe, Beyrut, ts., c. III, ss. 2253-2254.

ğini ifade etmektedirler.⁴

Bir fıkıh terimi olarak ظَنَّ /zann, "henüz işaretleri tam anlamıyla ortaya çıkmamış bir alanda ve gerçek mahiyeti bilinmeyen bir konuda akıl yürüterek tahminde bulunmaktır."⁵ Bu paralelde ظَنَّ /zann, "% 51 ile % 99 arasında kesinliği olan bilgi demektir. Şahitlik niteliklerini taşıyan iki kişinin şahadeti sonucunda ortaya çıkan bilgi de zannî bilgidir. İslâm hukukunda hatası açıkça ortaya çıkmadıkça furû konusunda bu tür bilgilerle amel edilir.⁶ Aksi takdirde hak hukuk zayi olur."⁷

3. Zann Kelimesinin Kur'ân'daki Kullanım Biçimleri

ظَنَّ /zann kelimesinin isim ve fiil olarak yukarıda zikredilen ve birbirine benzeyen veya birbirini çağrıştıran anlamlarının dışında da manaları vardır. Kur'ân'da isim ve fiil kalıbında toplam 69 defa geçen⁸ bu kelimenin anlamları, yer yer kullanıldıkları bağlama göre farklılık göstermektedir. Şimdi söz konusu farklılıklar üzerinde durmak istiyoruz.

3.1. Kur'ân'da İsim Olarak Zann Kelimesi ve Anlamları

ظَنَّ /zann kavramı, isim olarak Kur'ân'da yirmi kere tekil⁹, bir defa çoğul¹⁰ ve bir yerde de ism-i fâil¹¹ formunda olmak üzere yirmi iki kere kullanılmakta ve şu anlamları içermektedir.

- 4 Ebu'l-Huseyn b. Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mücmelü'l-lüğâ*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986, c. II, s. 599; Ebû 'Abdirrahmân Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l'ayn*, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut 1988, c. VIII, ss. 151-152.
- 5 Ezherî, *Mu'cem*, c. III, s. 2254.
- 6 "Hatası zahir olan zanna itibar yoktur." Mecelle, 72.
- 7 Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 616.
- 8 Muhammed Fuâd 'Abdu'l-Bâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehras li-elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2001, ss. 539-540.
- 9 Âl-i İmrân, 3/154; Nisâ, 4/157; En'âm, 6/116, 148; Yûnus, 10/36 (2 defa), 60, 66; Sebe', 34/20; Sâffât, 37/87; Sâd, 38/27; Fussilet, 41/23; Câsiye, 45/32; Fetih, 48/6, 12; Hucurât, 49/12 (2 defa); Necm, 53/23, 28 (2 defa).
- 10 Ahzâb, 33/10.
- 11 Fetih, 48/6.

3.1.1. Kesin olmayan bilgi, zan, sanı, tahmin, vehim

ظَنَّ /zann kelimesi, Kur'ân'da isim olarak kullanıldığında büyük çoğunlukla "kesin olmayan bilgi, zan, sanı, tahmin, vehim" anlamlarına gelmektedir. Bu konudaki örneklerden birkaçını vermekle yetineceğiz:

i. وَقَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَّبُوهُ وَلَكِنَّهُ لَشَيْءٌ لَّهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا "Biz 'Allah'ın elçisi, Meryem oğlu İsa'yı öldürdük' demelerinden ötürü (Allah, onların kalplerini mühürlemiştir). Oysa onu öldüremediler ve asamadılar; fakat (öldürdükleri kimse) kendilerine (Hz. İsa'ya) benzer gösterildi. Onun hakkında anlaşmazlığa düştüler, ondan yana tam bir kuşku içindedirler. O hususta bir bilgileri de zaten yoktur. Sadece zanna uyuyorlar (öldürdüklerini sanıyorlar, emîn değiller). Onu yakînen öldüremediler (onu öldürdüklerini kesin olarak bilemediler)."¹²

Bu âyette anlatılan konu, Yahudilerin Hz. İsa'yı öldürdüklerine dair iddialarıdır. Yüce Allah, burada onların iddialarının yersiz olduğunu, onu kesin olarak öldürdüklerinden emin olmadıklarını, öldürdükleri şahsın kimliği hakkında derin kuşkularının bulunduğunu, öldürülen şahsın ya Hz. İsa'ya benzeyen biri olduğunu veya onların o kişiyi Hz. İsa'ya benzettiklerini ifade etmektedir.

Bu âyetteki شَكٌّ /şekk kelimesinin "kuşku, şüphe"¹³ anlamından hareketle söz konusu ظَنَّ /zann kelimesinin de "kuşku, zan, vehim" anlamına geldiğini ifade edebiliriz. Bir de bu âyette ظَنَّ /zann kelimesi "ilim" ve "yakîn" kelimelelerinin zıddı konumunda olduğu için ilgili kelimeye bu anlamı vermek mümkündür.

ii. وَإِنْ تُطِيعُوا أَكْثَرَ مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكُمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ "Eğer sen, yeryüzündekilerin çoğunluğuna itaat edersen seni Allah'ın yolundan saptırırlar. Onlar zandan başka bir şeye tâbî olmuyorlar; onlar sadece tahmin yürütüyorlar."¹⁴

Bu âyette de inancı ve yaşantısı sahîh bilgiye ve delile dayanmayan insanların bazı sanılara, vehimlere ve tahminlere uydukları ifade edilmektedir. Ta-

12 Nisâ, 4/157.

13 İsfehânî, *Müfredât*, s. 266; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. VIII, ss. 118-119; Ebû Ca'fer Muhammed b. Ce'rîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988, c. IV, cüz. 6, ss. 16-17.

14 En'âm, 6/116.

berî, Kur'ân'ın inmeye başladığı ilk dönemlerde Mekke'de müşriklerin çoğunluğunu göz önünde bulundurarak atalardan tevarüs eden putperestliğin kesinlikle doğru bir bilgiye dayanmadığını, hem bu inanca sahip olanların hem de onlara uyanların yolunu sapıtacağına vurgu yapmaktadır.¹⁵ Zira bu konuda onlar sadece *zanna* tabi olmahtaydılar. Âyetin sonundaki *يَخْرُصُونَ /yahrusûn* kelimesi de "tahmin yürütmek"¹⁶ anlamına geldiği için bu âyetteki *ظَنَّ /zann* kelimesinin "zann, tahmin, vehim" anlamlarına geldiğini söyleyebiliriz.

iii. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُم مِّنَ بَعْضٍ أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُم مِّنَ بَعْضٍ عَيِّبُوا لَكُمْ لَحْمٌ أَخِيهِ مِثْلًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ "Ey inananlar, zandan çok sakının. Çünkü zannın bir bölümü günahdır (haramdır). Birbirinizin gizli hallerini araştırmayın. Birbirinizin gybetini de yapmayın. Sizden biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemek ister mi? Bundan tiksindiriz (değil mi?) O halde Allah'a saygı duyun. Muhakkak ki Allah, tevbeleri kabul edendir, acıyandır."¹⁷

Âyette zandan çok sakınılması gerektiği emredilmektedir. Çünkü her türlü kötülüğün ve kindar düşmanlığın sebebi zandır.¹⁸ Bu âyetin "Zannın çoğundan kaçının" şeklindeki tercümesi bazı âlimlerce doğru kabul edilmemektedir. Onlara göre âyetteki *كَثِيرًا /kesîran* kelimesi, *zannı* değil, *اجْتَنِبُوا /ictenibû* kelimesini nitelemektedir. Dolayısıyla âyetin anlamı da "zandan çok sakının" şeklinde olmalıdır.¹⁹ Aksi takdirde Kur'ân'daki kullanımlarında bu kelime isim olarak büyük çoğunlukla "kınanan, beğenilmeyen, eleştirilen" bir konumda bulunduğu için biz bu kelimeye "iyi olan zanlar da vardır ya da bazı zanlar iyidir, zarsızdır" anlamını vermiş oluruz ki isim olarak bu kelimenin Kur'ân'da böyle bir anlamda kullanılması mümkün değildir. Bu nedenle âyette zikredilen iki *zann* kelimesi de isim olarak kullanılmakta ve her ikisi de "zan, tahmin, vehim" anlamlarına gelmektedir.

Öte yandan bireyin görüş ve düşüncelerini konu edinen *ظَنَّ /zann* kelimesiyle her zaman yergi ifade edilmez. Özellikle kişinin kendisiyle ilgili olan *zannı*

15 Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, c. V, cüz. 8, s. 10.

16 İbn Fâris, *Mücmelü'l-lüğa*, c. II, s. 283; İsfahânî, *Müfredât*, s. 145; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. V, ss. 45-47; Cevherî, *Sihâh*, c. I, s. 338.

17 Hucurât, 49/12.

18 Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut ts., c. XXVIII, ss. 133-134.

19 Nâsiruddîn Ebu'l-Hayr 'Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, İstanbul 1296(h), c. II s. 452; Mehmet Okuyan, *Kur'ân'da Vücûh ve Nezâir: Çok Anlamlı Kelimeler ve Edatlar*, Etüt Yay., Samsun 2007, s. 612.

yeriye değil, kesin keskin inanmayı ifade eder. Dolayısıyla *zannın* yeriye konu olanı, Hucurât sûresi 12. âyette de ifade edildiği üzere başkalarıyla ilgili olanıdır.

iv. وَإِذَا قِيلَ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَالسَّاعَةُ لَا رَيْبَ فِيهَا قُلْتُمْ مَا نَدْرِي مَا السَّاعَةُ إِنَّ نَظْنُ إِلَّا ظَنًّا وَمَا نَحْنُ بِمُستَيْقِينَ “Allah’ın va’di gerçektir, saatte şüphe yoktur” dediği zaman: ‘Saat nedir bilmiyoruz, sadece sanıyoruz, ama biz ona kesin inanmıyoruz’ demiştiniz.”²⁰

Câsiye sûresinin 24. âyetinde de ahireti kesinlikle inkâr edenler zikredilmektedir.²¹ Bu âyette ise ahiret hakkında kesin bir tavır alamayanların zikri geçmektedir. Bu iki grup insan arasında önemli bir fark vardır. Fakat sonuç itibarıyla iki grubun akibeti de aynı olacaktır. Çünkü ahireti kesin olarak reddedenlerle, tereddüt içinde olanlar arasında ahlâkî bakımdan hiçbir fark yoktur. Zira her iki grup da Allah’ın huzurunda hesap vereceğine inanmamakta²² ve sadece kendi sanılarından ibaret olan zanna tabi olmaktadır. İşte bu âyetteki *ظَنَّ* /*zann* kelimesi de, “kesin olarak inanmak”²³ anlamına gelen *بِمُستَيْقِينَ* /*bimüsteýkîmîn* kelimesinin zıddı anlamında hem fiil hem de isim olarak kullanılmakta ve her iki halde de “zannetmek, zann; sanmak, sanı; vehm etmek, vehm” anlamını ifade etmektedir.

ظَنَّ /*zann* kelimesinin buna benzer kullanımlarını En’âm, 6/148; Yûnus, 10/36, 66 ve Necm, 53/23, 28. âyetlerde de hep müşriklerin özellikleri olarak görmekteyiz. Bütün bu âyetlerde müşrikler “zanna, tahmine uyanlar ve gerçek bilgiye ve delile ulaşamayanlar” olarak nitelendirilmektedir.

Bu kullanımlardan başka bir de bu kelime yine isim olarak Sebe’ sûresinde geçmektedir:

وَلَقَدْ صَدَّقَ عَلَيْهِمْ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا فَرِيقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ “Andolsun ki İblis, onlar hakkındaki görüşünü doğru çıkartmış; inananlardan bir topluluk dışında hepsi ona uymuşlardı.”²⁴

20 Câsiye, 45/32.

21 “Onlar hâlâ, ‘Bu dünyadaki hayatımızdan başka bir hayat yok! Dünyaya geldiğimiz gibi ölürüz ve yaşarız; bizi ancak zaman yok eder’ derler. Onların bu konuda hiçbir bilgileri yok. Sadece öyle zannediyorlar.” Câsiye, 45/24.

22 Ebu’l-A’lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, çev.: Muhammed Han Kayanî ve diğerleri, İnsan Yay., İstanbul 1986, c. V, ss. 326-328.

23 İsfehânî, *Müfredât*, s. 575; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, c. XV, s. 321.

24 Sebe’, 34/20.

Buradaki ظَنَّ /zann kelimesi, İblis'in cennetten kovulduktan sonra Allah'ın kullarının hepsini saptıracağı şeklindeki tahminini ifade ettiği için daha sonra doğrulanmış bile olsa iddia edildiği zamanda bu kelime “zann ve tahmin” anlamına gelmektedir. Zaten Yüce Allah da bu iddiası doğrulandığı için “İblis'in zanni” demekle yetinmemiş, cümlenin başına صَدَّقَ /saddeka fiilini getirmiştir.

ظَنَّ /zann kavramının “kesin olmayan bilgi, zan, sanı, tahmin, vehim” anlamına paralel olarak isim formundaki ظَانَ /zânn kelimesinin çoğulu olan ظَانِينَ /zânnîn kelimesi “zannedenler”²⁵; ظَنَّ /zann kelimesinin çoğulu olan ظُنُونُ /zunûn kelimesi de “zanlar”²⁶ manasına gelmektedir.

3.1.2. Kanaat, görüş

ظَنَّ /zann kelimesinin Kur'ân'da isim olarak kullanımlarını incelediğimizde tespit ettiğimiz anlamlarından biri de “kanaat, görüş” anlamıdır. Bu kapsamda şu örnekleri vermek mümkündür:

i. **فَمَا ظَنُّكُمْ بِرَبِّ الْعَالَمِينَ** “Alemlerin Rabb'i hakkındaki kanaatiniz, görüşünüz nedir?”²⁷

Bu âyet, temiz ve sağlam insan sağduyusunun, Yüce Allah'la ilgili hakikati tersyüz etmek isteyenleri yadırgadığını göstermektedir. Zira insanın hislerine, aklına ve vicdanına ters olan apaçık bir durumun üzerine gitmektir.²⁸ Bu âyetin de içinde bulunduğu bölüm, Hz. İbrahim'in, babasına ve kavmine neye taptıklarını tekrar hatırlatan, Allah'tan başka varlıklara tapmanın uydurma tanrılar edinmek olduğunu ortaya koyan ve bu gerçeği insanlara kavratma gayesinde olan bir pasajdır. Söze konu olan pasajın ardından Hz. İbrahim, onlara işte bu soruyu sormaktadır. Kuşkusuz bu soruda da onların Allah hakkındaki kanaatlerinin yanlışlığına bir göndermede bulunmaktadır, ancak yine de kelimeye anlam verirken bu ince/örtülü manayı düşünmeden önce ilgili kelimeye “kanaat, görüş” anlamını vermenin daha sağlıklı olduğunu düşünmekteyiz.

ii. **وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ** “İşte Rabbinize karşı beslediğiniz bu (yanlış) kanaatiniz sizi helake götürdü ve hüsrana uğrayan-

25 Fetih, 48/6.

26 Ahzâb, 33/10.

27 Sâffât, 37/87.

28 Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, *Tefsîru Ebi'l-Lays: Bahru'l-'ulûm*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, c. III, s. 138.

lardan oldunuz.”²⁹

Kur’ân’da ظَنَ /zann kelimesi, isim formuyla kullanıldığı bir yerde fiil olarak da geçmekte³⁰ ve “yanlış kanaat” anlamına gelmektedir. Buradaki helaki gerek-tiren durum, müşriklerin “Allah öldükten sonra diriltemez, bizler diriltilmeye-ceğiz, organlarımız eski halini alamaz” şeklindeki yanlış kanaatleridir. Dolayı-sıyla bu âyetteki hem isim olarak kullanılan zann hem de fiil olarak kullanılan zantüm kelimeleri aynı anlamı vermektedir.

iii. وَمَا ظَنُّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكُذِبَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَشْكُرُونَ “Allah’a karşı yalan uyduranların kıyamet günü hakkındaki kanaatle-ri nedir? Şüphesiz Allah insanlara karşı lütuf sahibidir. Fakat onların çoğu şükretmezler.”³¹

Bu âyette Allah’a iftira atanların ahirete inanmadıklarına işaret edilmekte-dir. Âyette üçüncü şahıs zamirinin kullanılması, hitabın Allah adına yalan uy-duran veya O’na iftira eden herkesi kapsamına aldığını göstermekte ve onların hepsinin aynı kategoride değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. Acaba onlar bunu ne sanıyorlar? Kıyamet gününde, kendilerine ne yapılacağını düşünüyor-lar! Bu öyle dehşet bir sorudur ki, onun önünde kaskatı ve kupkuru karakterli insanlar bile erir giderler!³² Şayet onlar Allah’a iftira atmalarından dolayı ahiret-te nasıl bir ceza ile karşılaşacaklarına dair kesin bilgi sahibi olsalardı, Allah’a iftira atmak gibi büyük bir günahı işlemekten kaçınırlardı. Demek ki onların bilgi ve imanlarında noksanlık söz konusudur ve kıyamet günü hakkındaki kanaatleri de doğru değildir. O halde bu âyetteki zann kavramı “yanlış kanaat” anlamına gelmektedir.

Âyette vurgulanan bir başka konu da Yüce Allah’ın insanlara lütufkâr davranmasına karşın, onların şükürden uzak olmalarıdır. Bu durum, insanlara sayısız nimet veren Allah’a karşı kulların nankörlük ettiğini, dolayısıyla kendi-lerindeki nimetin bereketli ve kalıcı olmasını engellediklerinin kanıtıdır. Zira şükür, nimeti hem artırır hem de kalıcı kılar.

Râzî, âyette geçen “şükretmezler” ifadesini imanla ilişkilendirerek, “Onlar Allah’ın delillerini düşünme konusunda akıllarını kullanmazlar, peygamberle-rinin davetine icabet etmezler ve Allah’ın ilâhî mesajına kulak vermek suretiyle

29 Fussilet, 41/23.

30 Âl-i İmrân, 3/154.

31 Yûnus, 10/60.

32 Seyyid Kutub, *Fî zilâli'l-Kur’ân*, Dâru’s-Şurûk, Beyrut 1986, c. III, ss. 1802-1803.

ondan yararlanmak istemezler" şeklinde yorumlamaktadır.³³ Buradan anlaşıl-
maktadır ki, Allah'a iman konusunda akli olumlu manada devreye sokmayan
ve böylece gerçek bilgiye de ulaşamayanlar, Allah'ın varlığının delilleri husu-
sunda akıllarını hiç kullanmazlar, elçilerin tebliğ ettiği mesaja olumlu cevap
vermezler ve kendilerine lütfedilen nimetlere şükretmezler.

iv. وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذَلِكَ ظَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ
"Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boşuna yaratmadık. Bu, inkârcıların görü-
şüdür. Vay inkârcıların ateşteki hallerine!"³⁴

Âyetten anlaşıldığı üzere inkârcılar, gök, yer ve ikisi arasındakilerin anlamsız ve boş yere yaratıldığına inanmaktadırlar. İnkâr psikolojisi içerisinde olanlar, akli gereği gibi kullanamamaları nedeniyle kâinatın niçin yaratıldığını idrak edemezler, onun gerçeklik ve amacını kavrayamazlar. Çünkü gönülde inkâr olunca, beyin devre dışı kalır ve artık akıl kullanılamaz hale gelir.³⁵

Âyette ayrıca kâinatın boş yere yaratıldığı düşüncesinin inkârcılara ait olduğu vurgulanmakta, bu düşünce sahiplerinin cehennemde maruz kalacakları elem verici cezanın şiddeti nedeniyle kendilerine "ah, vah!" edilmektedir. Demek ki, pek çok amacı gerçekleştirmek üzere yaratılan kâinata boşunalık iftirasında bulunmak ve bu görüşün savunucusu olmak, cehennem azabına sebep olmaktadır. Zira Yüce Allah, kâinatı ve içindekileri asla bir amaçtan yoksun yaratmamıştır. Kâinat ve içindekilerin boşuna yaratıldığı görüşünün tasvip edilmediği ve bu kanaati ancak inkârcıların benimseyebileceklerinin vurgulandığı bu âyetteki ظَنَّ /zann kavramı da "kanaat, görüş" manasına gelmektedir.

ظَنَّ /zann kelimesi isim olarak Kur'an'da bu örneklerden başka Fetih 49/12. âyette de "kanaat, görüş" anlamında kullanılmaktadır.

Kur'an'da ظَنَّ /zann kavramının isim olarak kullanılış biçimlerini ve kapsadığı manaları bu şekilde ifade ettikten sonra şimdi de söz konusu kavramın fiil olarak kullanımına ve içerdiği anlamlara değinmek istiyoruz.

33 Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XVII, ss. 119-120.

34 Sâd, 38/27.

35 Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, Bayraklı Yay., İstanbul 2006, c. XVI, s. 256.

3.2. Kur'ân'da Fiil Olarak Zann Kelimesi ve Anlamları

ظَنَّ /zann kavramı, fiil olarak Kur'ân'da 26 defa mâzî³⁶, 21 kere de müzârî³⁷ formunda olmak üzere toplam 47 kez kullanılmakta ve şu anlamları ihtiva etmektedir.

3.2.1. Kesin olarak bilmek, kesin olarak inanmak

ظَنَّ /zann kelimesinin Kur'ân'da fiil formunda kullanımlarına baktığımızda tespit ettiğimiz anlamlarından biri "kesin olarak bilmek, kesin olarak inanmaktır." Bu çerçevede şu örnekler dikkat çekicidir:

وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَأَنَّهُم إِلَيْهِ
رَاجِعُونَ "Sabır ve namazla Allah'a sığınıp yardım isteyin, şüphesiz bu (namaz veya böyle bir şekilde Allah'tan yardım istemek), (Allah'a) yüksek saygı gösterenlerden/O'na içtenlikle bağlananlardan başkasına ağır gelir. Onlar ki, Rab'lerine kavuşacaklarını ve gerçekten O'na döneceklerini bilirler (buna kesinlikle inanırlar)."³⁸

Bu âyette ifade edilen durum, bir mü'minin, kendisine sıkıntı veren konularda Allah'tan yardım istemesi konusudur. Sabrederek ve namaz kılarak Allah'ı birlemenin adeta bir deklarasyonu ortaya konulmakta, şirk içeren inanç ve uygulamalara karşı olunduğu mesajı bu âyette verilmektedir.

Bakara sûresinin iniş zamanı ve mekânı yani bu sûrenin Medine döneminin ilk yıllarında ve Medine'de indirilmiş olduğu gerçeği³⁹ dikkate alındığında şu ifadeleri kullanmak mümkün gözükmemektedir: Sözü edilen dönemde sabır ve namazın, insanlar tarafından nasıl algılandığı önemli bir sorudur. Özellikle şirkin hüküm sürdüğü bir beldeden gelen bu ilk nesil Müslümanlarınca söz konusu değerlere yani sadece Allah'tan yardım istemek, sadece O'nun huzurunda boyun eğmek denen ve en azından o dönem şirk ortamı için zor kabul

36 Bakara, 2/230; A'râf, 7/171; Tevbe, 9/118; Yûnus, 10/22, 24; Yûsuf, 12/42, 110; Kehf, 18/53; Enbiyâ, 21/87; Nûr, 24/12; Kasas, 28/39; Sâd, 38/24; Fussilet, 41/22, 23, 48; Fetih, 48/12 (2 defa); Haşr, 59/2 (2 defa); Cinn, 72/5, 7 (2 defa), 12; Hâkka, 69/20; Kıyâme, 75/48; İnşikâk, 84/14.

37 Bakara, 2/46, 78, 249; Âl-i İmrân, 3/154; A'râf, 7/66; Hûd, 11/27; İsrâ, 17/52, 101, 102; Kehf, 18/35, 36; Hacc, 22/15; Şu'arâ, 26/186; Kasas, 28/38; Ahzâb, 33/10; Mü'min, 40/37; Fussilet, 41/50; Câsiye, 45/24, 32; Kıyâme, 75/25; Mutaffifin, 83/4.

38 Bakara, 2/45-46.

39 Mehdi Bâzergan, *Kur'ân'ın Nüzûl Süreci*, Fecr Yay., Ankara 1998, s. 151; Ömer Özsoy ve İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'ân (Sistematiik Kur'ân Fihristi)*, Fecr Yay., Ankara 2006, s. 830.

edilebilecek bir durumun varlığı ortadadır. Dolayısıyla sabır ve namazla Allah'a sığınıp O'ndan yardım istemenin özellikle ve sadece الحُشْوَع /huşû' denen iç huzura ve kalbî bağlılığa sahip olan mü'min insanların bir niteliği olduğu burada vurgulanmaktadır, denebilir. İşte 46. âyette, bu inanca sahip insanların iki özelliğine dikkat çekilmektedir: İlk özellik; bu insanların Rablerine kavuşacaklarına kesinlikle inanmalarındır; diğeri ise sadece Allah'a döndürülecekleri hususunda kuşku duymamalarıdır. Âyette kullanılan ve çalışmamıza konu edindiğimiz ظَنَّ /zann/ يَظُنُّونَ /yezunnûn kelimesi, burada "kesin olarak inanırlar, kesin olarak bilirler" anlamına gelmektedir. Aksi takdirde eğer bu kelime "zannetmek, sanmak" anlamına gelseydi zaten zor durumda yaşayan insanların, kendilerine zor gelecek olan bir işi yapmaları anlamını kaybedecek, Allah'a kavuşmakta inanç eksikliği veya şüphesi bulunanların bu zor ve büyük işi yapmaları anlamsız olacaktı.

ii. قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا اللَّهِ كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ
"Allah'a kavuşacaklarına inananlar/bunu bilenler: 'Nice az topluluklar, Allah'ın izniyle çok (daha kalabalık) topluluklara galip gelmişlerdir. Allah, sabredenlerle beraberdir' demişlerdi."⁴⁰

Bu âyette zikredilen konu, Tâlût ile Câlût'un birbirleriyle mücadelelerinde Tâlût'un ordusunun çoğunluğunu oluşturan ve uyarıldıkları halde nehirden/sudan⁴¹ içmeleri nedeniyle kendilerinin güçsüz düştüğünü, dolayısıyla o haldeyken Câlût'a ve askerlerine karşı savaşacak durumlarının kalmadığını ifade eden çoğunluğa rağmen Tâlût'un ordusunda, uyarıyı dikkate alıp nehri geçerken nehirden su içmeyen azınlık bir grubun Câlût'a karşı savaşma arzularını dile getirmeleri hususudur. Az sayıda olmalarına rağmen kendilerine göre çok daha güçlü olan Câlût ve askerlerine karşı savaşmayı göze alan bu grubun, bu üstün cesaret ve arzuyu ortaya koymalarının arka planı burada ifade edilmektedir. Kuşkuyla yaklaşılan ve tam inanılmayan değerler uğruna savaşın göze alınamayacağı gerçeğinden hareketle bu insanları savaşa cesaretlendiren çok önemli bir bilgi ve inancın ifadesi burada dile getirilmektedir. Bu nedenle ayette kullanılan يَظُنُّونَ /yezunnûn fiili, "zannetmek" manasında değil de "kesinlikle bilmek, inanmak" anlamında kullanılmış olmalıdır.

40 Bakara, 2/249.

41 Bu nehrin, Ürdün ile Filistin arasında suyu temiz ve hoş kokulu bir nehir olan meşhur Şeria nehri olduğu rivayet edilmektedir. Celaleddin es-Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*, Kahire 2003, c. III, s. 146; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, Dâru'l-Cil, Beyrut 1976, c. I, s. 140.

iii. *وَطَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابَ* "Dâvûd, kendisini denediğimizi anladı ve Rabb'inden bağışlanma diledi, eğilerek secdeye kapandı ve tevbe edip (bize) döndü."⁴²

Bu âyetin de içinde bulunduğu pasaj, Hz. Dâvûd'a, o dönemde doksan dokuz koyunu olan bir kişinin, bir koyunu olan birinden o koyunu alma teşebbüsünün ne anlama geldiğinin sorulmasını ve Hz. Dâvûd'un bu durum karşısındaki tavrını anlatır. Âyet meallerini vererek konuyu özetlemek gerekirse şu ilginç diyaloglar görülmektedir:

"Sana davacıların haberi geldi mi? Hani odasının (ibadet ettiği mihrabın) duvarına tırmanmışlardı. Dâvûd'un yanına girdiklerinde (Dâvûd) onlardan korkmuştu. 'Korkma, biz iki davacıyız. Birimiz, ötekinin hakkına saldırdı. Şimdi sen aramızda hak ile hükmet, (adâletten ayrılıp bize) zulmetme. Bizi yolun ortasına (adâlete götür)/bize dürüstlük yolunu göster' dediler. 'Bu kardeşimin doksan dokuz koyunu, benim de bir tek koyunum vardır; 'Onu da bana ver' dedi ve tartışmada beni yendi. Dâvûd: 'Andolsun ki, senin koyununu kendi koyunlarına katmak istemekle sana haksızlıkta bulunmuştur. Doğrusu ortakların çoğu birbirlerinin haklarına tecavüz ederler. İnanıp yararlı iş işleyenler bunun dışındadır ki sayıları da ne kadar azdır!' demişti. Dâvûd, kendisini denediğimizi anlamıştı da, Rabb'inden mağfiret dileyerek eğilip secdeye kapanmış, tevbe etmiş, Allah'a yönelmişti. Böylece onu bağışlamıştık. Katımızda onun yakınlığı ve güzel bir geleceği vardır. Ey Dâvûd! Seni şüphesiz yeryüzünde hükümran kıldık, o halde insanlar arasında adâletle hükmet, hevese uyma, yoksa seni Allah'ın yolundan saptırır. Doğrusu, Allah'ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin azap vardır."⁴³

İşte bu âyetlerde dile getirilen hususlardan anlaşılmalıdır ki, hadisenin Hz. Dâvûd'a iki melek tarafından gösterilmesi ve sorulması, onun imtilan edildiğini anlaması amacına yöneliktir.⁴⁴ Konunun detayı bu çalışmanın amacını aşacağı için herhangi bir değerlendirmede bulunmaya gerek görmüyoruz. Ancak kıssanın sonundaki *وَطَنَّ دَاوُدُ* /*zanne Dâvûd* ifadesindeki *وَطَنَّ* /*zanne* kelimesinin "zannetmek" anlamına gelmediğini ifade etmek istiyoruz. Şayet "zannetmek" anlamı burada söz konusu olsaydı o zaman Hz. Dâvûd'un, Rabb'inden hemen bağışlanma dileğinde bulunmasının, eğilerek secdeye ka-

42 Sâd, 38/24.

43 Sâd, 38/21-26.

44 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul 1936, c. V, s. 4092.

panmasının, Hakk'a tevbe edip yönelmesinin ve sonuçta Yüce Allah'ın da onun tevbesini kabul etmesi önem arz etmezdi. Netice olarak diyebiliriz ki burada işlenen bir hata vardır, hata nedeniyle bir imtihan söz konusudur, olayın bir imtihan olduğu Hz. Dâvûd tarafından anlaşılmıştır. Dolayısıyla burada kullanılan ظَنَّ /zanne fiili de "anlamak, farkına varmak, bilmek" anlamına gelmektedir.

iv. إِبِّي ظَنَنْتُ أَبِي مُلَاقٍ جَسَابِيَهٗ. "Ben, zaten hesabımla karşılaşacağımı biliyordum/zaten buna kesinlikle inanıyordum."⁴⁵

Bu âyetin de içinde bulunduğu bölümde kişilere bu dünyada yaptıklarının kaydedildiği kitabın ahirette verileceği konusu işlenmektedir. Kitabı kendisine sağ taraftan verilenin kitabını herkesin okuması, görmesi isteğinin ardından: "zaten ahirette böyle bir sonu bekliyordum, böyle bir sona inanıyordum" anlamına gelen bu cümlede kullanılan ظَنَنْتُ /zantentü kelimesi "zannetmek" anlamına gelmemektedir.⁴⁶ Aksi takdirde ahirete iman konusunda kuşkuyla yaklaşılan bir eksiklik söz konusu olur ki, buna inanç da denemez. Kaldı ki kurtuluşa erenlerin veya doğru yolun /hidayetin takipçilerinin niteliklerine yer verilen hemen hemen her âyette ahirete iman, diğer esaslarda da olduğu gibi kesinlik arz eden temel bir vasıf olarak nitelendirilmektedir. Bu nedenle âyette geçen ظَنَنْتُ /zantentü kelimesinin "kesin olarak inanmak" anlamına geldiğini söyleyebiliriz.

Bunların dışında Kur'ân'da ظَنَّ /zanne fiili ve türevleri, A'râf 7/66, Tevbe 9/118, Yûnus 10/22, Hûd 11/27, Yûsuf 12/42, İsrâ 17/101, 102, Kehf 18/35, 36, 53, Hacc 22/15, Şu'arâ 26/186, Kasas 28/38, Mü'min 40/37, Fussilet 41/48, 50, Haşr 59/2, Cinn 72/5, 12, Kıyâme 75/25, 28 ve Mutaaffifin 83/4. âyetlerde "kesin olarak bilmek, kesin olarak inanmak" anlamında kullanılmaktadır.

ظَنَّ /zanne kelimesinin "kesin olarak inanmak" anlamını ifade ettiği ayetlere baktığımızda Sâd sûresindeki hariç kelimesinin "bir şeye kavuşmak, bir şeyle karşılaşmak"⁴⁷ anlamına gelen l-k-y kökünün türevi olan مُلَاقٍ /mulâk vb. kullanımların yer aldığı tamlamalarda âmil-mâmul ilişkisi bağlamında "Allah'a kavuşmak", "hesapla karşılaşmak" anlamını kazandığı görülür. Bu izafetlerin ahiretteki hesaplaşmayı imâ eden vurgusunu, âmili konumundaki ظَنَّ /zanne

45 Hâkka, 69/20.

46 Ebû 'Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, c. XVIII, s. 175.

47 Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, c. V, ss. 215-216; İsfehânî, *Müfredât*, s. 469; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. XIII, ss. 225-227.

fiilinin “kesin olarak inanmak” anlamını güçlendirici bir dil hususiyeti olarak tespit etmek mümkündür.

3.2.2. Zannetmek, tahmin etmek, vehmetmek

ظَنَّ /zanne fiilinin Kur’ân’daki kullanımlarında ifade ettiği anlamlardan biri de isim halinde olduğu gibi “zannetmek, tahmin etmek, vehmetmektir.” Bu doğrultuda şu âyetleri örnek vermek mümkündür:

حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْسَرَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا فَنُجِّيَ مَنْ نَشَاءُ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ “Elçiler ümitsizliğe kapıldıklarında ve yalana çıkarıldıklarını zannettiklerinde yardımımız kendilerine geldi. Böylece bizim dilediklerimiz kurtarıldı. Azabımız suçlu toplumlardan geri çevrilmez.”⁴⁸

Semerkandî (ö.1456)’ye göre, bu âyetteki ظَنُّوا /zannû fiilinin faili peygamberlerin kavimleridir. Yani ona göre kavimleri peygamberlerinin kendilerine yalan konuştuğunu zannetmektedirler. Bu anlama göre söz konusu fiil “zannettiler” anlamından ziyade “öyle inandılar” şeklinde olmalıdır. ظَنُّوا /zannû fiilinin failini peygamberler olarak kabul eden İbn Abbas’a göre, peygamberler kendilerine verilen söz noktasında “kandırıldıklarını” zannetmişlerdir. Çünkü onlar da birer insandır ve zayıflık gösterebilirler. Ona göre bu anlamı destekleyen bir delil Bakara sûresinin 214. âyetidir. İbn Abbas’a nispet edilen bu görüşü İbn Ebî Müleyke’den İbn Cüreyc rivayet etmiştir.⁴⁹ Bu rivayetin senesinde bulunan İbn Cüreyc İsrailiyat haberleriyle ünlü bir kişidir.

Bu âyetin yorumunu yapan Zemahşerî, âyetteki ظَنُّوا /zannû fiilinin “tevehhüm etmek” anlamına geldiğini belirtmiş ve yukarıdaki rivayeti zikrettikten sonra: “Eğer bu rivayet sahih ise bu durum insana vesvese şüphesi verir. Müslümanlar için bile caiz olmayan bir durumun ‘Allah’ın, sözünde durmamaktan uzak ve çirkin işler yapmaktan münezzehe olduğunu’ herkesten daha iyi bilen peygamberler böyle bir zanna nasıl sahip olabilirler” değerlendirmesini yapmıştır. Ardından âyetin mealinin şöyle olabileceğini de belirtmiştir: “Kendilerine peygamber gönderilenler peygamberlerin kendilerine yalan konuştuğunu zannettiler.” Bu anlama göre ümmetler veya kavimler, kendilerine yardım edileceği konusunda peygamberlerin onlara yalan konuştuğunu zannettiler. (Aslında bu anlama göre de ilgili kelime “inandılar” anlamına gelmelidir.) Zemah-

48 Yûsuf, 12/110.

49 Semerkandî, *Bahru’l-’ulûm*, c. II, s. 222.

şerî'ye göre âyet için verilebilecek bir diğer anlam da "Kavimler, peygamberlerin aldatıldığını zannettiler" şeklindedir.⁵⁰

Râzî, bu âyetteki كَذَّبُوا /*küzzibû* kelimesinin şeddesiz olarak okunması durumunda yukarıdaki iki anlamın söz konusu olabileceğini, ancak İbn Abbas'a nispet edilen görüşün son derece hatalı olduğunu, peygamberlerin Allah hakkında bu tür zanlar beslemesinin caiz olmadığını belirttikten sonra ilgili kelimenin şeddeli olarak كَذَّبُوا /*küzzibû* şeklinde okunması durumunda ظَنُّوا /*zannû* fiilinin "kesin olarak bilmek" anlamına geldiğini belirtmiş, âyetin anlamının: "Peygamberler, ümmetlerinin kendilerine yalan konuştuğuna ve artık iman etmeyeceklerine kesin olarak inandılar" şeklinde olduğunu ifade etmiştir. Yine bu okuyuşa göre söz konusu âyetin: "Elçiler kavimlerinin imanından ümit kesince daha önce iman etmiş olanların da artık kendilerini yalanladığını tahmin/hesap ettiler" şeklinde bir anlamını daha zikreden Râzî, bu son görüşün Hz. Âişe'ye ait olduğunu, İbn Abbas'ın görüşünü Hz. Âişe'nin kabul etmediğini belirterek Hz. Âişe'den şu ifadeyi nakletmiştir: "Rasul, Allah'ın kendisine vaat ettiği her şeyi yerine getireceğini bildirdi/yani böyle inanırdı." Ancak peygamberlerin başına bazı sıkıntılar gelince daha önce inanmış olanların kendilerini yalanlamalarından korktukları olmuştur.⁵¹

ii. إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالْأَنْعَامُ حَتَّىٰ إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ وَظَنَّ أَهْلُهَا أَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَا أَتَاهَا أَمْرًا لَيْلًا أَوْ نَهَارًا فَجَعَلْنَاهَا دَرَبًا مَعْرَاجًا ۗ كَذَٰلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ "Dünya hayatının durumu gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki, insanların ve hayvanların yiyeceklerinden olan yeryüzü bitkileri, o su sayesinde gürleşip birbirlerine girer. Nihayet yeryüzü ziynetini takınp süslediği ve sahipleri de onun üzerinde kudret sahibi olduklarını sandıkları bir sırada bir gece veya gündüz ona emrimiz gelir de yeryüzünü sanki dün yerinde yokmuş gibi kökünden koparılarak biçilmiş bir hale getiririz. İşte iyi düşünecek kavimler için âyetlerimizi böyle açıklıyoruz."⁵²

Yüce Allah bu âyette özellikle su ile bitkiler arasındaki vazgeçilmez ilişkiye dikkat çekmektedir. Zira Allah bütün canlıları sudan yaratmıştır⁵³ ve su, her canlı için adeta hayat iksiridir. Dolayısıyla insan ve hayvanların en temel besin

50 Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşeri, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidî t-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1995, c. II, s. 490.

51 Râzî, *Mefâtihu'l-ġayb*, c. XVIII, ss. 226-227.

52 Yûnus, 10/24.

53 Enbiyâ, 21/30; Nûr, 24/45.

kaynakları olan bitkilerin de bir canlı olarak susuz hayatta kalmaları söz konusu değildir. Suyun beslediği bitkilerin yeryüzünde oluşturduğu armoninin muhteşem görüntüsü insanı yanıltır ve dünya hayatını ahirete tercih edenler Yüce Allah'ın su ile meydana getirdiği bu görkemli sanat eseri üzerinde kudret sahibi olduklarını ve tabiatta sonsuza dek hâkimiyet kuracaklarını zannederler. Halbuki suyun dere yatağında akıp gittiği gibi insan hayatı da hızla geçip gitmektedir.

Âyetteki örnekle Allah, insanların sanki dünyada sürekli kalacaklarmış gibi zevk, eğlence, mal-mülk peşinde koştuklarına, ölümü düşünmediklerine, ancak baharda ortaya çıkan yeşilliğin ilâhî yasa hükmettiğinde ortadan kaybolduğu gibi insanların hiç beklemedikleri bir anda dünyayı terk edeceklerine, ahiret için hazırlık yapmamışlarsa ellerinin boş kalacağı gerçeğine vurgu yapmaktadır.⁵⁴ Bu da göstermektedir ki, tabiata hâkim olduklarını zannedenlere aslında tabiat hakim olmaktadır. Çünkü “bir gece veya gündüz ona emrimiz gelir de yeryüzünü sanki dün yerinde yokmuş gibi kökünden koparılıp biçilmiş bir hale getiririz” ifadesi, dünyada var olan her şeyin bir zaman sonra ömrünü ve misyonunu tamamlamak zorunda olduğunu dikkatlere sunmaktadır. Bu durum, sadece dünya ile mutlu olmak isteyen ve ahiret adına herhangi bir hazırlık yapmayan insanlar için önemli bir uyarıdır. Ne var ki Allah'ın âyetlerini anlamak ve onlardan gerekli mesajı/dersi çıkarmak, ancak akıl nimetini kullanıp düşünme melekesini faaliyete geçiren kişilerin başarabileceği bir iştir. Aksi takdirde ilâhî mesajdan yüz çeviren veya yalnızca dünyalıkla mutlu olmayı amaç edinen insanların değer attiklerileri her türlü şey, sadece dünya hayatında geçerli olan ve ahirette hiçbir kıymeti olmayan geçici şeylerdir. Bu türden kabuller, insanların zanlarıdır. Bu paralelde âyetteki ظَنَّ /zanne fiili, “sanmak, zannetmek” anlamına gelmektedir.

iii. وَذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ
إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ “Zü'n-nûn'u da (an)! O, öfkeli bir halde geçip gitmişti. Bizim kendisini asla sıkıştırmayacağımızı zannetmişti. Nihayet karanlıklar içinde, 'Senden başka hiçbir ilâh yoktur. Seni tenzih ederim. Gerçekten ben zalimlerden oldum' diye yalvardı.”⁵⁵

Âyette ذُو النُّونِ / zü'n-nûn olarak nitelenen kişi, Asur'un başkenti Ninova'yı irşad için peygamberlikle görevlendirilen, ancak kavmi bir türlü çağrısını kabul

54 Hüseyin Peker, *Son İlahi Mesaj Kur'an ve Açıklamalı Meali*, Ceylan Ofset, Samsun 2009, s. 210.

55 Enbiyâ, 21/87.

etmeyince davetten vazgeçip öfkeli bir şekilde gemiye binerek anılan risalet görevinden kaçan Hz. Yûnus'tur.⁵⁶ Hz. Peygamber'e yönelik Kalem sûresindeki "Rabbinin hükmüne sabır göster! Sakın balık sahibi gibi yapma! Hani o kendine kahrederek yalvarıyordu"⁵⁷ hitabından anlaşılmaktadır ki Hz. Yûnus, tebliğine olumlu cevap vermedikleri için toplumuna kızmış, bu kızgınlık sabırsızlığa, sabırsızlığı da ülkesini ve kavmini terk etmeye kadar varmıştır.

Âyette geçen ظَنَّ /zanne fiili, Hz. Yûnus'un kesin bilgiye dayanmaksızın zannına göre hareket ettiğini ve bu davranışın yanlışlığını göstermektedir. Zira o zannın peşine takılmıştır, ancak sonuç zannettiği gibi olmamıştır.⁵⁸

Muhammed Esed, âyetteki نَقَدِرَ /nakdira fiilinin "gücünü ulaştırmak" anlamından hareketle أَنْ لَنْ نُقَدِرَ عَلَيْهِ ifadesini "gücümüzün kendisine ulaşamayacağını sanarak" şeklinde tercüme etmiştir.⁵⁹ Bu anlam zenginliğini dikkate alarak şunları söylemek mümkün gözükmektedir: Şayet Hz. Yûnus, Allah'ın kudretinin kendisine ulaşabileceğine dair kesin inanç içerisinde olsaydı, zanna tabi olmaz, sabırsızlık gösterip öfkelenmez ve kavmini ve ülkesini terk etmezdi. Bir peygamberin böylesine olumsuz bir gerçekle karşı karşıya kalması göstermektedir ki, bilgi ve imandaki hafif bir kopukluk, insanı zannın pençesine düşürmekte, onun psikolojisini bozmakta, sabırsızlık ve öfkeye sebep olmaktadır.⁶⁰ Bu durum, bireylerin hiçbir doğruluğu bulunmayan zanna değil, kesin bilgiye tabi olmalarını ve sabırsızlık göstermemelerini salık vermesi açısından son derece manidardır. Nitekim Hz. Yûnus, bir peygamber de olsa sorumluluğunu yerine getirmediği takdirde cezasız kalmayacağını anlamış; hatasından pişmanlık duyup Rabb'inden bağışlanma dileğinde bulunmuştur. Ardından tekrar tebliğle görevlendirilmesinden anlaşılmaktadır ki, istiğfâr ve tevbesi kabul edilmiştir.

iv. وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُبْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُم بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ "Onlar hâlâ, 'Bu dünyadaki hayatımızdan başka bir hayat yok! Dün-

56 Ahmet Suphi Furat, "Yûnus", *İA*, MEB Yay., İstanbul 1986, c. XIII, s. 435. Geniş bilgi için bk. Abdulvehhâb en-Neccâr, *Kıssasul-enbiyâ*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut ts., ss. 353-367; İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, çev.: Ahmet Çelen ve diğerleri, Ekin Yay., İstanbul 1997, c. III, ss. 147-148.

57 Kalem, 68/48.

58 Bayraklı, *Tefsîr*, c. XII, s. 506.

59 Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev.: Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk, İşaret Yay., İstanbul 1999, c. II, s. 660.

60 Bayraktar, *Tefsîr*, c. XII, s. 506.

yaya geldiğimiz gibi ölürüz ve yaşarız; bizi ancak zaman yok eder' derler. Onların bu konuda hiçbir bilgileri yok. Sadece öyle zannediyorlar.”⁶¹

Bu âyete konu olan insanlar, İslâm'dan önce cahiliye Arapları arasında var olan, âlemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını savunan -bu günkü anlamda- materyalist karakterli bir düşünce akımının mensuplarıdır. “Mutlak zaman”⁶² anlamına gelen ذَهْر /dehr kelimesine nispetle *Dehriyye* olarak da anılırlar.⁶³

Zemahşerî, bu insanların dünyadakinden başka bir hayata inanmadıklarını, dolayısıyla ahireti reddettiklerini, kâinata olup biten her hadiseyi dehrin gücüne bağladıklarını, dehri her şeyin sebebi saydıkları için sürekli zamandan şikayetçi olduklarını ifade eder.⁶⁴ Şehristânî ise, sözü edilen inanç sahiplerinin varlığa sebep olan bir tabiat ve insanı yok eden bir zaman anlayışına sahip olduklarını not eder.⁶⁵

Bu insanların dünya görüşleri, ahireti inkâr etmeleri, “nasıl dünyaya gelmişsek öyle ölürüz, bizi zamandan başkası yok edemez” şeklindeki tutarsız anlayışları; onların nasıl var oldukları, dehrin yaratılmışlığı, ölüm ve ahiret hayatı konusunda gerçek bir bilgiye dayanmadıklarını göstermektedir. Dolayısıyla onlar zanna tabi olmaktadır. İşte âyette geçen ve sözü edilen insanların çarpık anlayışlarını tanımlayan يَظُنُّونَ /yezunnûn fiili, “sanmak, zannetmek, vehmetmek” manasında kullanılmaktadır.

v. لَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنفُسِهِمْ خَيْرًا وَقَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُّبِينٌ. “O (iftirayı) duyduğunuzda, inanan erkek ve kadınlar kendi kendilerine hüsn-i zanda bulunup da ‘bu apaçık bir iftiradır’ demeleri gerekmez miydi?”⁶⁶

Bu âyetteki ظَنَّ /zann kavramı ise, خَيْرًا /hayran kelimesiyle birlikte “hüsn-ü zanda bulunmak” anlamında kullanılmıştır. İyi veya kötü, her zannın kaynağı nefisteki bir kıyastır.⁶⁷ Dolayısıyla mü'min kişi, ancak kendisiyle ilgili düşünlmesini/söylenmesini uygun gördüğü kadarıyla başkaları hakkında zanda

61 Câsiye, 45/24.

62 İsfehânî, *Müfredât*, s. 172.

63 Hayrani Altıntaş, “Dehriyye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994, c. IX, s. 107.

64 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. IV, s. 284.

65 Muhammed b. 'Abdülkerîm b. Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Dâru'l-Mârifé, Beyrut 1975, c. II, ss. 3-5.

66 Nûr, 24/12.

67 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. V, s. 561.

bulunabilir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in "Sizden biriniz, kendisi için istediğini mü'min kardeşi için de istemedikçe gerçek anlamda iman etmiş olmaz" hadisi⁶⁸ son derece manidardır. İşte bu yüzden yukarıdaki âyette iftiraya karşı *hüsn-ü zanda* bulunmayanlar yerilmektedir.

Ayrıca söz konusu âyette Yüce Allah, Hz. Peygamber'in hanımlarından Hz. Âişe'nin başına gelen ve İslâm tarihinde İfk Hadisesi⁶⁹ olarak bilinen olaydan hareketle mü'min kullara şu mesajı vermektedir: *i.* İman sahibi kişi, kendisine ulaşan haberlerin doğruluğunu araştırmak zorundadır. Yoksa insan bilmeden başkasına zarar verebilir ve daha sonra bu yaptığına çok pişman olur.⁷⁰ *ii.* Mü'min daima hüsn-ü zanda bulunmalıdır. Zira zannın kötüsü günahtır.⁷¹ *iii.* Mü'minin imanı, onun psikolojik ve sosyal ahlâkını kontrol altında tutmalıdır. Bireylerarası ilişkiler ve toplumsal barış ve huzur için bu son derece önemli bir etkidir.

Bunlardan başka Kur'ân'da *ظَنَّ* /*zanne* fiili ve türevleri, Bakara 2/78, Âl-i İmrân 3/154, A'râf 7/171, Kasas 28/39, Fussilet 41/22-23, Câsiye 45/32, Fetih 48/12, Cinn 72/7 ve İnşikâk 84/14. âyetlerde "zannetmek, tahmin etmek, vehmetmek" anlamlarında kullanılmaktadır.

3.2.3. Derin şüphe içinde olmak, çelişkili düşünceye sahip olmak

ظَنَّ /*zanne* fiili, *إِذْ جَاءُوكُم مِّن فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنكُمْ وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَظَنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا* "Hani düşman yukarı ve aşağı tarafınızdan saldırıya geçmişti. Gözler yerinden fırlamış, yürekler ağızlara gelmişti. İşte o anda siz, Allah'ın ne yapacağı hususunda tam bir şüphe içerisindeydiniz"⁷² âyetinde *وَظَنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا* şeklinde mutlak mef'ûl ile birlikte "derin şüphe içinde olmak, çelişkili düşünceye sahip olmak" manasında kullanılmıştır.

Bu âyetin de içinde bulunduğu pasaj, Hicrî 5. yılın Şevval ayında cereyan eden Hendek savaşında yaşanan hadiseleri konu edinmektedir. Bu savaşta Hz.

68 Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi' u's-Sahîh*, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk-Beyrut 1990, İmân 2/6, (c. I, s. 14, h. no. 13).

69 *İfk Hadisesi* hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, "İfk Hadisesi", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2000, c. XXI, ss. 507-509; Mustafa Çağrırcı, "İftira", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2000, c. XXI, s. 523.

70 Konuyla ilgili bir âyet için bk. Hucurât, 49/6.

71 Konuya ilişkin bir âyet için bk. Hucurât, 49/12.

72 Ahzâb, 33/10.

Peygamber'in önderliğindeki Müslümanlar, kendilerinden kat kat fazla olan müttefik düşman orduları ile mü'minleri arkadan vuran Kureyzoğulları arasında sıkışıp kalmışlardı.⁷³ İşte "düşman, yukarı ve aşağı tarafınızdan saldırıya geçmişti" ifadesi, Müslümanların bu iki ordu arasında sıkışıp kalmışlığını karşılamaktadır.⁷⁴ Râzî, âyetteki *مِنْ أَسْفَلَ* ifadesini "doğu tarafınızdan", *وَمِنْ أَسْفَلَ* ifadesini de "batı tarafınızdan" şeklinde anlamlandırmıştır.⁷⁵

Savaş esnasında Müslümanların içinde bulunduğu psikolojik durumu gözler önüne seren bu âyetteki *زَاغَتِ الْأَبْصَارُ* ifadesinden anlaşılmaktadır ki, müttefik güçler tarafından kuşatılmış bir şehrin içerisinde kalan mü'minlerin gözlerinin bebekleri korkudan adeta yerinden fırlamış ve düşmandan başkasını göremez hale gelmiştir. *وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ* ifadesi de göstermektedir ki, mü'minlerin kalpleri korkudan dışarı fırlayacak duruma gelmiştir. Böyle bir psikoloji içerisinde Müslümanlar, "acaba Yüce Allah kimi zafere ulaştıracak, ilâhî yardım gelecek mi gelmeyecek mi?" şeklinde derin bir şüphe duymakta idiler. Bir sonraki âyetten anlaşılmaktadır ki, mü'minler orada önemli bir imtihana tabi tutulmuşlar,⁷⁶ gerçek anlamda iman sahibi olanların dışındakiler imtihanı kaybetmiş; özellikle mü'minler içerisindeki münafıklar ortaya çıkmıştır.

Bu şekilde *ظَنَّ* /*zann* kelimesinin Kur'an'daki kullanım biçimlerini ve içerdiği farklı anlamları ifade ettikten sonra söz konusu kelimenin ilişkili olduğu kavramlar üzerinde durmak istiyoruz.

4. Zann Kavramıyla İlişkili Kavramlar

4.1. 'İlm Kavramı

Sözlükte "bilmek" anlamına gelen *'a-l-m* fiilinden masdar olan *عِلْمٌ* /*'ilm*, "bir şeyi hakikatiyle idrak etmek" demektir.⁷⁷ Bu manada *عِلْمٌ* /*'ilm*, iki kaynaktan beslenir: **i.** Akıl: İnsanî çabanın sonucunda ilmin elde edilmesini sağlayan et-

73 A. J. Wensinck, "Handak", *İA*, MEB Yay., İstanbul 1977, c. V/I, s. 209; Muhammed Hamîdul-lah, "Hendek Gazvesi", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1998, c. XVII, ss. 194-195. Geniş bilgi için bk. İsrail Balcı, "Hz. Peygamber'in Savaşlarında İlahi Yardım", *OMÜİFD*, Samsun 2010, sayı: 29, ss. 81-135.

74 Mustafa İslâmoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an Gereçeli Meal-Tefsir*, Düşün Yay., İstanbul 2008, s. 828.

75 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. XXV, s. 198.

76 Ahzâb, 33/11.

77 İbn Fâris, *Mücmelü'l-lüğa*, c. III, s. 624; İsfehânî, *Müfredât*, ss. 348-350; Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, c. II, s. 152.

kendir. ii. Vahiy: Yüce Allah tarafından Cebrail aracılığıyla peygamberlere ulaştırılan bilginin kaynağıdır.⁷⁸ Birinci kaynaktan aklını gereği gibi kullanan her insanın bilgiye ulaşması mümkün iken, ikincisi sadece peygamberlere mahsus bir 'ilm kaynağıdır.

Kur'an'da ظَنَّ /zann kavramının "kesin olmayan bilgi, zan, sanı, tahmin, vehim"⁷⁹ gibi anlamlarda da kullanılmasından hareketle bu manalardaki ظَنَّ /zann ile, "hakikatin tâ kendisi olan" عِلْم /'ilm arasında tamamen zıt bir ilişki söz konusudur. "Onların bu konuda kesin bir bilgileri yoktur. Onlar sadece zanna tabi oluyorlar. Zan ise kesinlikle gerçeği ifade etmez"⁸⁰ âyeti bu ilişkinin zıtlığını ortaya koymaktadır.

İnsanın ruhunu yanlış yollara sevk eden ve onu yanıltan zannın kaynağı hevâdır. هَوَاءَ /hevâ, "insanın şehvete meyletmesine neden olan ve dolayısıyla meşru olmayan arzu ya da bu tür olumsuzluklara açık olan gönül"⁸¹ anlamına gelmektedir. Bu düşüncedeki insanların durumunu Kur'an, إِيْتَابُ الْهَوَاءِ /ittibâ'ul-hevâ "hevâyaya tabi olma"⁸² şeklinde tanımlamakta ve bunu kişilerin kendi kaprislerinin peşinden gitmesi olarak ifade etmektedir. İşte bu durum 'ilmin tam karşısındadır. Zira 'ilm, Allah'ın hidayetinden veya vahyinden başka bir şey değildir.⁸³ Bu doğrultuda Kur'an'da tanımlanan 'ilm, zannın yani sahte bilginin zıddı olup iyi oturmuş sağlam bilgidir.⁸⁴ Bundan da zann kavramının "kesin olmayan bilgi, zan, sanı, tahmin, vehim" anlamları ile 'ilm arasında karşıt bir ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır.

4.2. Tefekkür Kavramı

تَفَكُّرٌ /Tefekkür, sözlük anlamı "düşünmek" olan f-k-r fiilinden türetilmiştir.⁸⁵ Fikir kelimesinin "bilgiyi bilinene doğru sevk eden güç" anlamından hareketle / تَفَكُّرٌ tefekkür, "bu gücün akılla birleşerek eyleme dönüşmesi, harekete geçmesi-

78 İsfehânî, Müfredât, ss. 348-350.

79 Bk. Nisâ, 4/157; En'âm, 6/116; Câsiye, 45/32; Hucurât, 49/12.

80 Necm, 53/28. Bu paralelde başka bir âyet için bk. Câsiye, 45/24.

81 İsfehânî, Müfredât, s. 571.

82 A'râf, 7/176; Necm, 53/28.

83 Toshihiko Izutsu, Kur'an'da Allah ve İnsan, çev.: Süleyman Ateş, Kevser Yay., Ankara 1975, s. 57.

84 Ramazan Altıntaş, Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet, Pınar Yay., İstanbul 2003, s. 156.

85 Halîl b. Ahmed, Kitâbü'l'Ayn, c. V, s. 358.

dir” ki sadece insanlar için geçerli bir durumdur.⁸⁶

Tefekkür, Kur’ân âyetleri üzerinde iyice/derinlemesine bir düşünmeyi gerektiren kılardır. Bu konuda Kur’ân’da şöyle buyrulmaktadır: *أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ* “Onlar kendi iç dünyalarında hiç düşünmezler mi? Allah gökleri, yeri ve bu ikisi arasındakileri asla bir amaç ve anlamdan, dahası sınırlı bir ömürden yoksun yaratmamıştır. Ancak insanların birçoğu, Rab’lerine kavuşmayı inkâr etmektedirler.”⁸⁷ Vehbe Zuhaylî, âyette geçen “Hiç düşünmezler mi?” ifadesini inkâr, onaylamama, reddetme ve azarlama manasında soru şeklinde değerlendirmektedir.⁸⁸ Çünkü insanları çoğu ölümden sonra dirilmeyi ve Rabb’lerinin huzuruna çıkmayı reddederler. Sözü edilen tipler, inkârcıdırlar ve bu inkârlarının cezaî karşılığını ahirette mutlaka görecektirler. Ferrâ ise, âyetteki *بِالْحَقِّ* /*bilhakk* kelimesine “mükâfat ve ceza ile buluşma adına *hak (etmek) için*” anlamını vermektedir.⁸⁹ Demek ki kâinatta hiçbir şey amaçsız ve anlamsız yaratılmamıştır. İnsanın görevi, söz konusu varlıkların yaratılış amaç ve anlamı üzerinde gerekli düşünme eylemini gerçekleştirmektir. Kuşkusuz anılan görevi yapan birey, hak edeceği mükâfatı alacaktır. Yine bu âyet ortaya koymaktadır ki, başta insan olmak üzere dünyada vücut bulan her varlığın sınırlı bir ömrü vardır ve sözü edilen ömrünü tamamlayanlar bu dünyadan göç etmek zorundadır.

*Tefekkür*ün tanımından ve kavramın Kur’ân âyetlerindeki kullanım biçiminden anlaşılmaktadır ki, “kesin olmayan bilgi, zan, sanı, tahmin, vehim” anlamlarındaki *zann* ile *tefekür* arasında zıt bir ilişki söz konusudur. Çünkü *tefekür*de akli ciddi manada kullanarak iyice düşünme zorunluluk arz ederken, *zann* söz konusu edildiğinde akılla hareket etme, düşünce ve düşünme neredeyse hiç gündeme gelmemektedir.

86 İsfahânî, *Müfredât*, s. 392.

87 Rûm, 30/8. Bu paralelde insanı Kur’ân âyetleri üzerinde iyice düşünmeye sevk eden başka âyetler için bk. Bakara, 2/219, 266; Âl-i İmrân, 3/191; En’âm, 6/50; A’râf, 7/176, 184; Yûnus, 10/24; Ra’d, 13/3; Nahl, 16/11, 44, 69; Rûm, 30/21; Zümer, 39/42; Câsiye, 45/13; Haşr, 59/21.

88 Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr*, çev.: Hamdi Arslan ve diğerleri, Risâle Yayınları, İstanbul 2005, c. XI, ss. 55-56.

89 Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. ‘Abdullah ed-Deylemî Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, Dâru’s-Surûr, yy. 1955, c. II, s. 322.

4.3. Şekk, Şüphe, Rayb Kavramları

Aslında يَقِين /*yakîn*in zıddı olan⁹⁰ ve sözlükte “emin olmama, mutlak tereddüt” anlamına gelen شَكَّ /*şekk* kelimesi, “bir şeyin varlığı ile yokluğu arasında mutlak şekilde tereddüt etme, insan zihninin bir şeyin olup olmadığı hususunda tereddüt edip iki taraftan birini diğerine tercih edememesi, insan nezdinde iki karşıtın muâdil ve denk olması durumudur.”⁹¹ Bu genellikle insanın elinde iki karşıtla ilgili eşdeğer iki belirtinin bulunmasından veya bulunmamasından kaynaklanır.⁹² Bu durumda insan, bir tercih yapma zorluğuyla karşı karşıya kalır. Bir taraf tercih edilmekle beraber diğer taraf tamamen terk edilmezse, tercih edilen tarafa *zann*, zayıf tarafa da *vehim* adı verilir. Akıl, zayıf olan tarafı terk ederse tercih edilen taraf *zann-ı gâlib* olur⁹³ ve bu yeni durum, kesinlik derecesine yakın bir bilgiyi ifade eder.⁹⁴

شَكَّ /*şekk* kavramı Kur'ân'da on beş yerde geçmekte⁹⁵ ve hemen hemen tamamı “inanç konularına ilişkin şüphe ve tereddüt” bağlamında bir anlam ifade etmektedir.

Ş-*b-h* kök harflerinden türetilen ve sözlükte “benzerlik, belirsizlik, kapalılık, benzerliği nedeniyle başka şeylerle karışan şey” anlamlarındaki *şüphe*, “benzer ve denk olmak, birbirine benzerliğinden dolayı iki şeyi birbirine karıştırmak, belirsizlik, karışıklık ve kuşku” manalarına gelmektedir.⁹⁶ Söz konusu kavram fıkıh literatüründe şer'i bir hüküm veya durumla ilgili kesin bilgi ve kanaate varamamaktan doğan tereddüt ve kararsızlığı ifade eder.⁹⁷

Şüphe kelimesi Kur'ân'da yer almamakla birlikte türevleri sözlük anlamları paralelinde kullanılmaktadır.⁹⁸

90 İbn Fâris, *Mücmelü'l-Lüğa*, c. II, s. 498; Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l'Ayn*, c. V, s. 270.

91 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. VIII, ss.118-119; İsfehânî, *Müfredât*, s. 266; Cevherî, *Sihâh*, c. I, ss. 679-680.

92 İsfehânî, *Müfredât*, s. 266.

93 Hacı Mehmet Günay, “Şüphe”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2010, c. 39, s. 263.

94 Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 616.

95 Nisâ, 4/157; Yûnus, 10/94, 104; Hûd, 11/62, 110; İbrâhîm, 14/9, 10; Neml, 27/66; Sebe', 34/21, 54; Sâd, 38/8; Mü'min, 40/34; Fussilet, 41/45; Şûrâ, 42/14; Duhân, 44/9.

96 İbn Fâris, *Mücmelü'l-Lüğa*, c. II, s. 520; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. VIII, ss. 17-18; İsfehânî, *Müfredât*, ss. 254-255; Cevherî, *Sihâh*, c. I, ss. 644-645.

97 Günay, “Şüphe”, s. 263.

98 Bakara, 2/25, 70, 118; Âl-i İmrân, 3/7; Nisâ, 4/157; En'âm, 6/99, 141; Ra'd, 13/16; Zümer, 39/23.

Sözlükte “bir şey hakkında endişelendirmek, şüphe etmek, şüpheyeye düşürmek, şüphelendirmek” manalarında kullanılan *r-y-b* fiilinden masdar olan/ *رَيْبٌ* *rayb* kavramının anlamı, “bir şey hakkında bir zanda bulunup da daha sonra onun açığa çıkmasıdır.”⁹⁹ Bu nedenle Yüce Allah, *ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ* “İşte o, kendisinde hiçbir şüphe olmayan bir ilâhî kitaptır”¹⁰⁰ buyurmaktadır. Çünkü o, Hz. Peygamber’e Allah katından indirilmiş bir mu’cizedir.

Kurtubî *rayb* kelimesine “şüphe, töhmet ve ihtiyaç” olmak üzere üç farklı anlam vermektedir.¹⁰¹ Bunlardan birinci mana doğrultusunda *rayb* kavramı ve türevlerinin Kur’ân’da çoğunlukla Hz. Peygamber’in ilâhî mesajı tebliğine olumsuz cevap veren veya muhalefet eden kimselere nispetle “inkârcı şüphe” anlamında kullanıldığına şahit olmaktadır.¹⁰²

“*Şekk*, *zann* ve *vehim* kavramları belirli düzeylerde şüphe ifade etmekle birlikte bilginin doğruluk derecesini belirten bu kavramlarla şüphe arasında sebep-sonuç ilişkisi mevcut olup kesinliğe yaklaştıkça şüphe azalmakta, kesinlikten uzaklaştıkça şüphe artmaktadır. *Rayb* kökünden türeyen kelimeler, *şekke* yakın biçimde “kalbe huzursuzluk ve kuşku veren şüphe” anlamında kullanılmakla birlikte bu kök *şekkten* farklı olarak “korku, endişe, suizan ve töhmet” manalarını da içerir.”¹⁰³ Bu durum, sözü edilen kavramların anlam alanları çerçevesinde önemli paralelliklerin olmasına rağmen bazı nüansların da varlığına işaret etmektedir.

4.4. Yakîn/İkân/İstikân Kavramı

Sözlükte “bir şeyi şek ve şüpheyi ortadan kaldıracak şekilde kesin olarak bilmek”¹⁰⁴, bir şey hakkında emin ve kani olmak” anlamlarında kullanılan *y-k-n* fiilinden türetilen *يَقِينٌ* /*yakîn* kavramı, “marifet, dirayet ve benzeri kavramların taşıdığı anlamların üstünde bir bilme derecesidir, hükmün değişmezliğiyle

99 İbn Fâris, *Mücmelü'l-Lüğa*, c. II, s. 408; İsfehânî, *Müfredât*, ss. 204-205; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. VI, ss. 273-274; Cevherî, *Sihâh*, c. I, ss. 523-524.

100 Bakara 2/2.

101 Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. I, s. 112.

102 Bakara, 2/2, 23; Âl-i İmrân, 3/9, 25; Nisâ, 4/87; En'âm, 6/12; Tevbe, 9/45, 110; Yûnus, 10/37; Hûd, 11/62, 110; İbrâhîm, 14/9; İsrâ, 17/99; Kehf, 18/21; Hacc, 22/5, 7; Secde, 32/2; Sebe', 34/54; Mü'min, 40/59; Fussilet, 41/45; Şûrâ, 42/7, 14; Câsiye, 45/26, 32; Kâf, 50/25; Tûr, 52/30.

103 Günay, “Şüphe”, s. 263.

104 İbn Fâris, *Mücmelü'l-Lüğa*, c. III-IV, s. 942; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, c. V, s. 220.

birlikte mevcut olan anlayış dinginliğidir."¹⁰⁵

Bu kavram, ilm-i bilginin kesinlik derecesini nitelemek için kullanılır. Onun için عِلْمُ الْيَقِينِ /'ilme'l-yakîn denir.¹⁰⁶ 'Ilme'l-yakîn, "akıl ve naklin, nazar ve haberin ifade ettiği, gerçeği yansıtan, içinde yalan bulunmayan kesin ve şüphesiz bilgi" demektir.¹⁰⁷ Bu tanımda يَقِين /yakîn, ilmin sıfatı olup "kesinlik derecesine ulaşmış, kendisinde hiç şüphe bulunmayan, hakikate uygun ilim" anlamına gelir. 'Ilme'l-yakîne اِيْقَان /ikân ve اِسْتِيْقَان /istikân da denir.¹⁰⁸

'Ilme'l-yakîn kavramını şu âyet ışığında daha açık bir şekilde ifade etmek mümkün olabilir: كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَمَنْ زُحِرَ عَنِ النَّارِ كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَمَنْ زُحِرَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ "Her insan ölümü tadacaktır. Yaptıklarınızın karşılığı kıyamet günü size eksiksiz verilecektir. Ateşten uzaklaştırılıp cennete konulanlar, kurtulmuş olacaktır. Dünya hayatı sadece aldatıcı bir yararıdır."¹⁰⁹ Bu âyette her insanın öleceği açıkça bildirilmektedir. Bu zamana kadar ölen insanlar bu bilginin doğru ve kesin olduğu bilinmektedir. İşte bu doğru, kesin, pratik ve teorik bilgi, عِلْمُ الْيَقِينِ /'ilme'l-yakîndir. İnsan öldüğünde ise bu bilgi kendisi için عَيْنُ الْيَقِينِ /'ayne'l-yakîn olacaktır. وَأَغْبُدْ رَبِّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ عَيْنُ الْيَقِينِ "Sana yakîn/ölüm gelinceye kadar Rabb'ine kulluk/ibadet et!"¹¹⁰ âyeti, bu gerçeği ifade etmektedir. Demek ki kesin, doğru ve şüphesiz bilginin varlığı 'ilme'l-yakîn, bireyin bu bilgiyi bizzat tecrübe etmesi, onunla karşılaşması 'ayne'l-yakîndir.

Bu durumda "kesin olmayan bilgi, zan, sanı, tahmin, vehim" anlamlarında kullanılan *zann* kavramıyla *yakîn*, 'ilme'l-yakîn, ikân, istikân ve 'ayne'l-yakîn kavramları arasında tamamen zıt bir ilişki söz konusudur. Zira bu kavramlar şüphe içermeyen doğru ve kesin bir bilgiyi tanımlarken, tahmine dayanan *zann*da kesinlik ve doğruluktan söz etmek mümkün değildir.

105 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c. XV, s. 321; İsfehânî, *Müfredât*, ss. 574-575; Cevherî, *Sıhâh*, c. II, s. 723.

106 İsfehânî, *Müfredât*, s. 575.

107 İsmail Karagöz, "İlme'l-Yakîn", *Đinî Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2007, s. 311.

108 Karagöz, "İlme'l-Yakîn", s. 311.

109 Âl-i İmrân, 3/185.

110 Hicr, 15/99.

5. Sonuç

Çalışmamızda Kur'ân'da ظَنَّ /zann kavramının -fiil olarak- "zannetmek, sanmak, tevehhüm etmek"; -isim olarak da- "zan, vehim, sanı" gibi hemen ilk etapta akla gelen anlamlarının yanı sıra farklı manalarda da kullanıldığını tespit ettik. Bu doğrultuda sözü edilen kavram Kur'ân'da, "kesin olarak bilmek, kesin olarak inanmak, derin şüphe içinde olmak, çelişkili düşünceye sahip olmak, kanaat, görüş" gibi anlamlarda da kullanılmaktadır.

ظَنَّ /zann kavramıyla bazı kavramların ilişkilerini dikkate aldığımızda şu sonuçlara ulaşmak mümkün gözükmemtedir:

1. Kur'ân'da ظَنَّ /zann kavramının "zannetmek, tahmin etmek, vehmetmek, kesin olmayan bilgi, zan, sanı, tahmin, vehim"¹¹¹ gibi anlamlarda kullanılmasından hareketle bu manalardaki ظَنَّ /zann ile, "hakikatin tâ kendisi olan" عِلْم /'ilm, "bilgiyi bilinene doğru sevk eden gücün akılla birleşerek eyleme dönüşmesi, harekete geçmesi" anlamındaki تَفَكُّر /tefekür, "bir şeyi kesin bir şekilde bilmek, bir şey hakkında emin ve kani olmak" manasındaki يَقِين /yakîn/ اِيْقَان /ikân/ اِسْتِيْقَان /istikân kavramları arasında tamamen zıt bir ilişki söz konusudur. Buna mukabil, ظَنَّ /zann kavramının "kesin olarak bilmek, kesin olarak inanmak, kesin kanaat, görüş" anlamları ile عِلْم /'ilm, تَفَكُّر /tefekür ve يَقِين /yakîn/ اِيْقَان /ikân/ اِسْتِيْقَان /istikân kavramları arasında önemli farklara rağmen paralel bir ilişkiden de söz edilebilir.
2. Kur'ân'da شَكَّ /şekk, şüphe ve رَيْب /rayb kavramları ile ظَنَّ /zann kelimesinin ilişkisine baktığımızda ise şu tespiti yapmak mümkündür: Söz konusu kavramlar ile, ظَنَّ /zann kavramının "zannetmek, tahmin etmek, vehmetmek, kesin olmayan bilgi, zan, sanı, tahmin, vehim" anlamları arasında bazı nüanslarla birlikte paralel, "kesin olarak bilmek, kesin olarak inanmak, kesin kanaat, görüş" manaları arasında ise tamamen zıt bir ilişki söz konusudur.
3. ظَنَّ /zanne fiilinin "kesin olarak inanmak" şeklindeki anlamının geçtiği ayetlere baktığımızda Sâd sûresindeki hariç bu kelimenin مُلَاقٍ /mulâk/ مُلَاقٍ /mulâk/ kelimeleriyle birlikte kullanıldığına şahit olmaktadır.
4. Genelde bireyin görüş ve düşüncelerini konu edinen ظَنَّ /zann kelimesiyle her zaman yergi ifade edilmez. Özellikle kişinin kendisiyle ilgili

111 Bk. Nisâ, 4/157; En'âm, 6/116; Câsiye, 45/32; Hucurât, 49/12.

olan *zann*ı yergiyi değil, kesinkes inanmayı ifade eder. Dolayısıyla *zann*ın yergiyeye konu olanı, başkalarıyla ilgili olanıdır.

Son söz olarak diyebiliriz ki, *زَنَّ* /*zann* kavramı “Kur'ân'da çok anlamlılık” şeklinde ifade edilen *Vucûh* ilmine konu bir kavramdır. Bu doğrultuda söz konusu kavram Kur'ân'da, “zannetmek, tahmin etmek, vehmetmek, kesin olarak bilmek, kesin olarak inanmak, derin şüphe içinde olmak, çelişkili düşünceye sahip olmak, kesin olmayan bilgi, zan, sanı, tahmin, vehim, kanaat, görüş” gibi farklı anlamlarda kullanılmaktadır.

Kaynakça

- Abdu'l-Bâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-müfehras li-elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2001.
- Altıntaş, Hayrani, “Dehriyye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994, c. IX.
- Altıntaş, Ramazan, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, Pınar Yay., İstanbul 2003.
- Balcı, İsrâfil, “Hz. Peygamber'in Savaşlarında İlahi Yardım”, *OMÜİFD*, Samsun 2010, sayı: 29, ss. 81-135.
- Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsîri*, Bayraklı Yay., İstanbul 2006.
- Beydâvî, Nâsîru'd-Dîn Ebu'l-Hayr 'Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, İstanbul 1296(h).
- Bâzergan, Mehdi, *Kur'ân'ın Nüzûl Süreci*, Fecr Yay., Ankara 1998.
- Buhârî, Ebû 'Abdillah Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk-Beyrut 1990.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh fi'l-lüğâ ve'l-'ulûm*, Dâru'l-Hadâratı'l-'Arabiyye, Beyrut 1974.
- Çağrıncı, Mustafa, “İftira”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2000, c. XXI.
- Derveze, İzzet, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, çev.: Ahmet Çelen ve diğerleri, Ekin Yay., İstanbul 1997.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, çev.: Cahit Koçtak ve Ahmet Ertürk, İşaret Yay., İstanbul 1999.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Mu'cemu tehzîbi'l-lüğâ*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts.
- Fayda, Mustafa, “İfk Hadisesi”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2000, c. XXI.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. 'Abdullah ed-Deylemî, *Me'âni'l-Kur'ân*, Dâru's-Surûr, yy. 1955.
- Furat, Ahmet Suphi, “Yûnus”, *İA*, MEB Yay., İstanbul 1986, c. XIII.
- Günay, Hacı Mehmet, “Şüphe”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2010, c. XXXIX.
- Halîl b. Ahmed, Ebû 'Abdirrahmân, *Kitâbü'l-'ayn*, Müessesetü'l-'A'lemî, Beyrut 1988.
- Hamîdullah, Muhammed, “Hendek Gazvesi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1998, c. XVII.
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev.: Süleyman Ateş, Kevser Yay., Ankara 1975.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn b. Ahmed b. Zekeriyâ, *Mücmelü'l-Lüğâ*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab*, Dar Sâder, Beyrut 2003.
- İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Huseyin b. Muhammed Râğîb, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*, Mısır ts.
- İslâmoğlu, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur'an Gerekçeli Meal-Tefsir*, Düşün Yay., İstanbul 2008.
- Karagöz, İsmail, “İlme'l-Yakîn”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara

- 2007.
- Kurtubî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1988.
- Kutub, Seyyid, *Fî zilâli'l-Kur'ân*, Dâru's-Şurûk, Beyrut 1986.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, çev.: Muhammed Han Kayanî ve diğeri, İnsan Yay., İstanbul 1986.
- Neccâr, Abdulvehhâb, *Kıyasu'l-Enbiyâ*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut ts.
- Okuyan, Mehmet, *Kur'ân'da Vücûh ve Nezâir: Çok Anlamlı Kelimeler ve Edatlar*, Etüt Yay., Samsun 2007.
- Özsoy, Ömer ve Güler, İlhamî, *Konularına Göre Kur'ân (Sistemik Kur'ân Fihristi)*, Fecr Yay., Ankara 2006.
- Peker, Hüseyin, *Son İlahî Mesaj Kur'an ve Açıklamalı Meali*, Ceylan Ofset, Samsun 2009.
- Râzî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddîn, *Mefâtîhu'l-ğayb*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefsîr*, Dâru'l-Cil, Beyrut 1976.
- Semerkandî, Nasr b. Muhammed, *Tefsîru Ebi'l-Leyl: Bahru'l-'ulûm*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996.
- Şehristânî, Muhammed b. 'Abdülkerîm b. Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, Dâru'l-Mârife, Beyrut 1975.
- Suyûtî, Celaleddîn 'Abdirrahmân, *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*, Kahire 2003.
- _____, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru İbni Kesîr, Beyrut 2006.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988.
- Türcan, Selim, "Özgün Bir Nakil Biçimi Olarak Vücûh ve Nezâir Edebiyatı", *HÜİFD*, Ankara 2010, c. IX, sayı: 18, ss. 99-124.
- Wensinck, A. J., "Handak", *İA*, MEB Yay., İstanbul 1977, c. V/I.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Matbaai Ebuzziya, İstanbul 1936.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1995.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. 'Abdullâh, *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2006.
- Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru'l-münîr*, çev.: Hamdi Arslan ve diğeri, Risâle Yay., İstanbul 2005.